

INGLIS HÁM QARAQALPAQ ERTEKLERINDEGI “ADAM” KONCEPTINIŇ SEMANTIKALIŇ ÓZGESHELIKLERI

Usenova V.J,

*Awdarma teoriiyası hám ámeliyatı
kafedrası tayanış doktorantı*

Ertekler jámiyet ómiriniń mádeniy hám mifologiyalıq táreplerin úyreniw ushın bay derek bolıp esaplanadı, tarawlar integraciyası antropocentrikalıq paradigma menen baylanıslı. Ertek diskursınıń tiykarǵı elementlerinen biri “adam” koncepti bolıp tabıladı. Sol sebepli, bul jumısta izertlenip atırǵan koncept penen baylanıslı semantikalıq mánislerdi analiz etemiz hám olar ertekler kontekstinde qalay ózgeriwın kórip shıǵamız.

Semantikanıń ajıralmas bir bólimi bolǵan leksikalıq semantika (denotat hám konnotat mániler) leksikalıq birliklerdi klassifikaciyalaw hám talqılaw, inglis hám qaraqalpaq tillerindegi leksikalıq semantikalıq strukturanıń ózgeshe hám ulıwmalıq táreplerin táriyiplew, leksikalıq elementlerdiń mánisin sintaksis arqalı pútkil gáptiń mánisi menen baylanıswı úyreniledi. Kóp mánili sózlerdiń semantikası – bul birdey sózdiń kontekstke qaray bir neshe túrli mániske iye túrleniwı múmkin bolǵan hádiyseni úyrenedi. Kóp mánililik polisemiya (sózdiń hár túrli mánileri ulıwma sema menen baylanısqanında) yamasa omonimiya (sózdiń túrli mánileri sema menen baylanıspaǵanında) sebepli júzege keliwi múmkin.

Álbette, leksikalıq semantika hám kóp mánili sózlerdiń semantikası izertlewde birlestiriliwi kerek. Sebebi, olar bir-birin tolıqtırıp, sózlerdiń túrli kontekstlerde qanday mánige iye bolıwı hám mánisiniń ózgeriwı haqqında tolıǵıraq túsiniw beredi.

Lingvistikalıq analiz járdeminde barlıq ertek kórinisin qalıplestiriwshi til birlikleriniń semiotikalıq mánileri (denotant hám konnotant mániler) anıqlandı hám olardıń mifologiyalıq koncept penen baylanısına tiykarlanıp úyrenildi. Atap aytqanda, ertekiń tiykarǵı ózgesheliklerin gewdelentiriwshi hám qalıplesetuǵın mifologiyalıq obrazlardıń strukturalıq analizi de ámelge asırıladı. Ertek tekstiniń strukturalıq analizinde mifologiya aspektine tiyisli derektiń teksttiń qalıplesiwindegi ornı izertlenedi hám itibar kóbirek til birliklerine qaratıladı.

Semiotikalıq belgi formaların ańlatıw ushın referentlerdiń eki túrin ajıratadı: denotaciya hám konnotaciya. Olardıń arasındǵı ayırmashılıqlar forma hám referent ortasındaǵı múnásibet penen belgilenedi. Kópshilik belgiler kóp mánili bolıp esaplanadı, yaǵnıy onıń referentleri bir formaǵa iye emes. Formanıń denotatı (denotaciya waqtında payda bolatuǵın máni), ádette “tuwrıdan-tuwrı” máni dep

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

V ilimiy maqalalar toplamı

esaplanadı, yaǵnıy til hám mádeniyat iyeleriniń sanasında eń anıq paydalanatuǵın hám forma menen bekkem baylanısqan máni. Solay etip, denotativ máni awdarmashınıń qanday da bir belgisine dus kelip, birinshi bolıp qıyalına keletuǵın mánisi (mısalı, “albaslı” forması yamasa “albaslı” sózi ushın denotat sáykes keletuǵın maqluq bolıp tabıladı). Konnotaciya negizinde qalıplesken máni belgili bir asociaciya nátiyjesindegi quraladı, bunda táriyip procesinde til iyeleri tárepinen jámiyetlik-mádeniy yáki jeke maǵlıwmatlardan payda bolǵan mániler.

Denotantlar, ádette, materiallıq dúnyadaǵı referentlar arqalı qalıplesedi. Bunıń tiykarǵı sebebi, tariyxıy rawajlanıwdan kelip shıǵıp referentlar kúndelikli material barlıqta birinshi payda bolıwı menen baylanıslı. Albaslı mifologemasınıń kelip shıǵıwı tariyxshı etnograf alım G.Asatryan pikirine bola Kavkaz, Iran hám Orta Aziya xalıqlarınıń folklorındaǵı Āl ibliske tán, jawız obraz menen baylanıladı. Bul jawız maqluq insanniń demografiyalıq ósiwi hám rawajlanıwına tosqınlıq qılıwshı bolıp, onıń tiykarǵı dıqqat orayında balalar turǵan. Sebebi, ayırım xalıqlardıń mifologiyasında usı sıyaqlı wazıypanı orınlawshı maqluqlar hayal obrazında emes, erkek obrazında da gewdelengen. Alvasti/albaslı/almasti/Shaytan qızı/balalardı urlawshı – sırtqı kórinisinen júdá kórimisiz janzat, hár túrli túske kiretuǵın maqluq; pataslanǵan suw saqlaǵıshlarına jaqın jerlerde, taslandıq úylerde mákan tapqan. Bul maǵlıwmatlarqa qosımsha aytıwımız múmkin, túrkiy tilleriniń túsindirme sózliginde “albaslı” leksikalıq birliginiń táriypi berilmegen, degen menen ayırım ilimpazlar pikiri boyınsha “albaslı”nıń quramı ala– hám –bas sıyaqlı komponentlerden ibarat ekenligin aytadı. Bul pikirge tiykarlanıp “ala” leksikalıq birliginiń táriyipine itibar qaratsaq, onda “ala- qız” mánisin beriwın kóremiz. Solay etip, “albaslı” leksikalıq birliginiń denotant mánisiniń transformacijalanǵanın kórip turmız. Yaǵnıy, eski waqıtları “albaslı” qızıl baslı, shashı taralmaǵan, qorqınışlı hayal obrazın ańlatqan hám keyinala, sociallıq múnásibetler rawajlanıp, tálim institutı payda boldı hám intellekt sociallıq jetiskenlik quralına aylandı, adamlar materialdıń ózgermeytuǵınlıǵınan kelip shıǵıp, qorqınış túsiniǵı “ala baslı” metaforasına aylandırıldı. Konnotativ mánilerdiń payda bolıw mexanizmine kelsek, olar ekinshi dárejeli mánilerdi jaratıw arqalı qalıplesedi. Solay etip, eger belginiń denotati quramalı “belgi forma + referent” bolsa, ol jaǵdayda konnotaciya bul kompleksten forma retinde paydalanadı hám oǵan basqa referentti belgileydi.

Mısal ushın: Albaslı - denonant dáreje - “qorqınışlı maqluq”, konnotant dáreje – “taralmaǵan shashlı, shashı uwdar-duwdar bolıw”

Túrkiy xalıqlarınıń ayırım miflerinde Albaslı “qan” leksikalıq birligi menen gewdelenedi, sebebi eski túrkiy tillerde “Ala” sózi *qan, qanlı, qızıl, jalın rehi qızıl*

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

V ilimiy maqalalar toplami

mánilerin ańlatadı. Bul, álbette, denotant mánige dálil bolıwı múmkin. Konnotativ máni social-mádeniy maǵlıwmatlar negizinde transformaciyanadı, solardıń qatarına, Albaslınıń balalarǵa jamanlıq qılıwı belgili mánisi esaplanadı. Sebebi, diskurslardaǵı maǵlıwmatlarda albaslı qolındaǵı qorjınǵa balalar hám hámileli hayallardıń bawırların jıynap júredi, dep táriyplenedi.

Qaraqalpaq tilindegi bul mifologiyalıq koncept birliklerge funkcional wazıypalarına tuwrı keletuǵın inglis folklorında *Bendit-i-Mamay* mifologeması ushırasadı. Bendit-i-Mamay – awıllıq jerlerde jaylasqan úylerge atlı hújim qılıwshı, balalardı urlaytuǵın batıs-uels perisi esaplanadı [<http://bestiary.us/cult/mifologija-narodov-evropy/mifologija-narodov-zapadnoj-evropy/mifologija-britanskih-strovov>]. Individual konnotaciyanıń talqısı jámiyetlik konnotaciya mánisine jámlesiwinde sol belginiń denotat mánisi transformaciyanadı. Yaǵnıy, geografıyalıq jaylasıwı, dáwir, bilim sıyaqlı elementlerdiń kompleksi konnotativ mánige referentlerdiń ózgeriwine tásir tiygizedi. Atap aytqanda, ayırım xarakteristikalıq táriyiplerge kóre, túrkiy xalıqlardıń barlıq mifologiyalıq kórinislerinde Albaslınıń anıq belgili bir jınısqa tiyisli ekenligi haqqında hesh bir derekte kórsetilmegen, degen menen, ádebiy shıǵarmalardaǵı táriyplerde hayal obrazına derek maǵlıwmatlar kóp beriledi: shash (alba-dulba shash), kókirek (úlken, uzın kókirek). Inglis tilinde bul belgilerge tuwrı keletuǵın hayal jınısına tiyisli Bean-nighe (Benni-kir juwıwshı) ushırasadı [<http://bestiary.us/cult/mifologija-narodov-evropy/mifologija-narodov-zapadnoj-evropy/mifologija-britanskih-ostrovov>].

Grindylow – inglis folklorındaǵı maqluq, kóbirek anglo-sakson ayaqlarındaǵı ertek hám ańızlarda ushırasadı. Jasaw mánzili suw hám hawızlerlerdegi batpaqlıq.

Denotaciya – Tús: Grindylow suwda jasawshı, uzın ayaq-qolları menen suw boyına kelgen balalardı shınjırlap alatuǵın maqluq;

Jasaw mánzili: qarańǵı hám sırlı suw hawızlerinde, kóbirek batpaq hám patas suwlarında jasaydı.

Konnotaciya – qorqınısh: Grindylow balalar ushın qorqınısh hám qaweter menen asociyaciyanadı. Onıń sırtqı kórinisi hám minez-qulqı júdá qorqınıshlı suw maqluǵı;

Eskertiw: Tárbiyalıq xarakterdegi erteklerde Grindylow suw orınlarına jalǵız barıwǵa bolmaytuǵın ekenin eskertiw ushın qollanıladı;

Káramat penen baylanıslı: Grindylow sıyqırlı hám anıq emes jerlerde jasaǵanlıǵı sebepli mif hám káramat atmosferasın jaratıw ushın qollanıladı [<http://bestiary.us/cult/mifologija-narodov-evropy/mifologija-narodov-zapadnoj-evropy/mifologija-britanskih-ostrovov>].

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

V ilimiy maqalalar toplami

Joqarıda keltirilgen mifologiyalıq koncept birlikleri qaraqalpaq tilindegi «martıw» koncepti hám inglis tilindegi «bogle» konceptlerin gewdelendiredi, “shaytan” hám “maqluq” lingvomádeniy koncept sıpatında qabıl etiledi. Qaraqalpaq folklorındaǵı “albaslı” leksikalıq birliginiń konnotaciyası referentleriniń ishinde “tasbaqa”nı kiritiw múmkin. Bul balalardıń jumbaqlarında anıqlandı: “*Albast, albast—albastı, Arqańa shaytan jarmastı!*”. Bunnan tısqari, balalardıń “Aydırmashlar” oyunında da “albastı” konnotaciyasındaǵı referentler ózgeriwın kórsek boladı. “Qız”, “ábiger”, “patas”, “kir” sıyaqlı referentler qosıladı: *Albas-ha, albas, Alba-dulba ğarbas, Ulıń atın Ultan qoy, Qızın atın Multan qoy, Mollań kelip oqısın, Mollatorǵay shoqısın [Qaraqalpaq folklorı]*. Solay etip, barlıq mifologiyalıq kórinisindegi mifologiyalıq koncept birlikler ulıwmalıq bir túbirge iye bolıp, universal súwretleniwi menen belgilenedi. Degen menen, barlıq til milliy kórinislerinde ózgeshelikler kóp ushırasadı, olar etnikalıq topardıń social sanası hám arxetipikalıq ózgesheliklerine baylanıslı boladı. Barlıq mifologiyalıq kórinisin gewdelendiretuǵın birlikler hár bir xalıqtıń individual milliy portretin tolıq súwretlewge járdem beretuǵın til quralları bolıp esaplanadı. Til birlikleri, óz gezeginde, dáwirler dawamında óziniń funkcionál semantikalıq wazıypaların orınlap kelgen hám túpkilikli máni hám mazmun jaǵınan awısqan halda etnikalıq topardıń kúndelik turmısına kirip barǵan.

Solay eken, úyrenilgen mifologiyalıq konceptlerdiń makrostrukturası hám mazmunı lingvomádeniy konceptler menen milliy konceptlerdiń ortasındaǵı uqsaslıqtıń joqarı dárejede ekenligi kórinedi, atap aytqanda, lingvomádeniy koncept mifologiyalıq konceptlerdi quraytuǵın konceptlerden shólkemleskenligi anıqlandı. Mazmunı tárepten lingvomádeniy koncept bolǵan mifologiyalıq koncept jaqsı rawajlanǵan obrazlı hám shártli baha komponentlerine iye bolǵan úsh tárepleme dúzilisi menen xarakterlenedi. Obrazlı, konceptual hám bahalanıwshı kognitiv ózgesheliklerdiń bekkem baylanısı bul túsinikti belgileytuǵın leksikalıq birliklerdiń máni quramında kórinedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. <http://bestiary.us/cult/mifologija-narodov-evropy/mifologija-narodov-zapadnoj-evropy/mifologija-britanskih-ostrovov>
2. Qaraqalpaq folklorı. Kóp tomlıq. 67-76 tomlar. Nókis «Ilim» 2014
3. Sarsenbaevich, K. M., & Eliwbayevich, S. J. (2023). EXPRESSING THE INDEFINITENESS WITH NUMBER “ONE”. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES, 4(03), 1-9.